

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА РЕАБІЛІТАЦІЯ ОСІБ З ІНВАЛІДНІСТЮ ЗАСОБАМИ ІНКЛЮЗИВНОГО ТУРИЗМУ

SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL REHABILITATION OF PERSONS WITH DISABILITIES THROUGH INCLUSIVE TOURISM

У статті розглянуто особливості соціально-психологічної реабілітації. Визначено основні форми і методи реабілітації для осіб з інвалідністю. Проаналізовано нормативно-правову базу з даного питання. Охарактеризовано такі поняття, як «психологічна діагностика», «психологічне консультування», «психологічна підтримка», «психологічна провіта», «психотерапія», «групова робота», «психофармакотерапія». Проаналізовано принципи соціально-психологічної реабілітації, серед яких – принцип індивідуалізації, принцип невідкладності, принцип єдності психосоціальних і психофізіологічних методів впливу, принцип послідовності та ієрархічності реабілітаційних заходів, принцип партнерства. Охарактеризовано класифікацію заходів та поняття інклюзивного туризму. Серед основних реабілітаційних функцій туризму варто відзначити соціально відновлювальну, психологічну, особистісно-орієнтовану, компенсаторну. Здійснено узагальнений аналіз проведених досліджень, які стосуються впровадження інклюзивного туризму як виду соціально-психологічної реабілітації осіб з інвалідністю. За результатами аналізу варто відзначити позитивний вплив такого виду реабілітації. Під час подорожей формуються необхідні навички, серед яких – рішучість, цікавість, упевненість у собі, прийняття інвалідності; відзначається зниження афективної лабільності, гармонізація настрою, більш позитивне сприйняття реальності. Також спостерігається зниження рівня нервово-психічної напруги, імпульсивних реакцій; міжособистісні контакти стали більш продуктивними. Відзначається підвищення морально-етичної орієнтації, зниження рівня агресивності, підозрливості, порушень у цілому.

Також такий вид реабілітації можна використовувати як засіб проходження соціалізації в нових умовах, а також використовувати як компонент під час проведення комплексної програми реабілітації.

Ключові слова: соціально-психологічна реабілітація, інклюзивний туризм, особи з інвалідністю, супровід, ЗВО.

The features of social and psychological rehabilitation have been considered in the article. The basic forms and methods of rehabilitation for persons with disabilities have been determined. The rules and regulations on this issue have been analysed. The following concepts have been described: psychological diagnostics, psychological counselling, psychological support, psychological education, psychotherapy, group work, psychopharmacotherapy. The principles of social and psychological rehabilitation have been analysed, including the principle of individualization, the principle of urgency, the principle of unity of psychosocial and psychophysiological methods of exposure, the principle of consistency and hierarchy of rehabilitation measures, the principle of partnership. The classification of activities and the concept of inclusive tourism have been described. Among the main rehabilitative functions of tourism there are the following: socially restorative, psychological, personally oriented, and compensatory form. A generalized analysis of the studies concerning the implementation of inclusive tourism as a type of social and psychological rehabilitation of persons with disabilities has been carried out. According to the results of the analysis, the positive impact of such type of rehabilitation should be noted. During travelling, the necessary skills are formed, such as determination, curiosity, self-confidence, acceptance of disability. A decrease in affective lability, harmonization of mood, a more positive perception of reality are noted. There is also a decrease in the level of neuro-psychic tension and impulsive reactions; interpersonal contacts have become more productive. There is an increase in moral and ethical orientation, a decrease in the level of aggression, suspicion, general infringement. This type of rehabilitation can also be used as a means of undergoing socialization under new conditions and as a component in conducting a comprehensive rehabilitation program.

Key words: social and psychological rehabilitation, inclusive tourism, persons with disabilities, assistance, functions of tourism, university.

УДК 159.9:364-786.2-056.26]:338.48-2-056.26
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.12-1.37>

Чупіна К.О.

аспірант кафедри психології
Уманський державний педагогічний
університет імені Павла Тичини

Постановка проблеми. Одним з викликів, які сьогодні постали перед державою, стали інтеграція осіб з інвалідністю в суспільство, забезпечення рівного доступу до отримання реабілітаційних та освітніх послуг, забезпечення необхідними знаннями та кейсами для успішного працевлаштування та вирішення побутових завдань.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Це питання привертало увагу значної кількості дослідників, серед яких – Ю. Бриндікова, А. Попович, Л. Тюття, А. Капська, О. Безпалько, С. Шевченко, Т. Костенко, О. Кравченко,

Л. Межова, В. Пічі, С. Макаренко, Л. Науменко, В. Лепський, І. Борисова, О. Семененко, Н. Коляда, С. Каштан, О. Дишко, П. Макаревич, І. Асгар, С. Канг, Ю. Гонніан, Є. Девіле, Е. Кастенхольц, А. Мур, А. Перейра.

Серед основних видів реабілітації, згідно із законодавством України, визначають медичну, психолого-педагогічну, професійну, трудову, фізкультурно-спортивну, фізичну, соціальну та психологічну реабілітацію [6].

Постановка завдання. У контексті дослідження вважаємо за необхідне детальніше розглянути соціальну та психологічну реабілі-

тацію як одні з основоположних форм реабілітації осіб з інвалідністю.

Виклад основного матеріалу дослідження. В останні роки система соціальної реабілітації зробила значний крок уперед, що підтверджується створенням розгалуженої системи інклюзивно-ресурсних та реабілітаційних центрів, позитивним є створення системи Нової української школи, запровадження функціонування команди психолого-педагогічного супроводу та інклюзивних груп у ЗВО, які спрямовані на повноцінну соціальну інтеграцію таких дітей.

Поняття «соціальна реабілітація» закріплена в ЗУ «Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні» та визначається як система заходів, спрямованих на створення і забезпечення умов для повернення особи до активної участі у житті, відновлення її соціального статусу та здатності до самостійної суспільної і родинно-побутової діяльності.

Відповідно до Типової програми реабілітації інвалідів, яка затверджена Постановою Кабінету Міністрів України від 8 грудня 2006 р. № 1686 [5], соціальна реабілітація передбачає соціально-побутову адаптацію і соціально-середовищну орієнтацію, соціальне обслуговування, забезпечення технічними та іншими засобами реабілітації, виробами медичного призначення [19].

У навчально-енциклопедичному словнику «Все про соціальну роботу» соціальна реабілітація визначається як система заходів, спрямованих на соціалізацію особистості та повернення її до активної участі в житті суспільства, становлення її як особистості, відновлення соціального статусу та здатності до самостійної суспільної діяльності шляхом забезпечення необхідним соціальним супроводом та технічними засобами реабілітації [3].

Завдання соціальної реабілітації:

- визначення особливостей впливу соціуму на хворобу (травму), її виникнення та подальший розвиток, що дає можливість усунути причини, які заважають ефективному відновленню особи в суспільстві;

- визначення впливу реабілітаційних заходів, найкращих чинників для успішного відновлення особи як соціальної категорії шляхом організації відповідного способу життя, усунення дії негативних соціальних чинників, що заважають успішній реабілітації;

- дослідження соціального забезпечення інвалідів, вивчення пенсійного та трудового законодавства і можливостей працевлаштування особи з інвалідністю;

- вивчення особливостей комунікації особи із суспільством для відновлення та/або посилення соціальних зв'язків [15].

У дослідженні Ю. Бриндікова [2] метою соціальної реабілітації зазначається спрямо-

ваність на відновлення, корекцію або компенсацію порушених фізичних, психічних чи соціальних функцій людини. Основними засобами соціальної реабілітації, на думку дослідника, є освіта, трудотерапія, мистецтво, культура, фізкультура та спорт.

У підручнику «Соціальна робота: Теорія і практика» основною метою соціальної реабілітації визначено позитивні зміни у житті індивіда чи соціальної групи. До основних принципів соціальної реабілітації автори відносять етапність, диференційованість, комплексність, наступність, послідовність, доступність, безперервність.

На думку авторів, соціальна реабілітація осіб з інвалідністю – це система відновлення соціальних взаємозв'язків, соціального статусу, працездатності через комплекс соціально-медичних, соціально-психологічних і соціально-правових заходів [21].

На думку А. Капської та О. Безпалько, головним завданням реабілітації є становлення особистості, її адаптація й інтеграція в суспільство [1; 9].

Проаналізувавши думки вчених, варто підсумувати, що існує загальне розуміння основних елементів соціальної реабілітації та її значення, яке можна охарактеризувати як комплексу систему заходів, спрямовану на відновлення соціального статусу людини з інвалідністю, її соціальну інтеграцію та адаптацію в суспільстві. Соціальна реабілітація може існувати як окремий напрям роботи, так і бути компонентом під час медичної, психологічної, фізичної або трудової реабілітації.

Своєю чергою, важливим компонентом реабілітації стає її психологічний аспект. У законодавстві України психологічна реабілітація трактується як система заходів, спрямованих на відновлення, корекцію психологічних функцій, якостей, властивостей особи, створення сприятливих умов для розвитку та утвердження особистості; формування в особи здатності пристосовуватися до існуючих у суспільстві вимог та критеріїв за рахунок присвоєння їй норм і цінностей даного суспільства [6].

Психологічний аспект реабілітації має у багатьох осіб з інвалідністю не менше значення, ніж фізичний або соціальний. Серед основних завдань психологічної реабілітації варто відзначити:

- всебічне прискорення нормального процесу психологічної адаптації до хвороби (інвалідності), життєвої ситуації, що змінилася в результаті;

- профілактику і лікування хворобливих, психічних порушень, що розвиваються.

Вирішення поставлених завдань можливе на основі аналізу протікання хвороби, починаючи з моменту отримання інвалідності або під

час першого звернення до лікаря, дослідження динаміки зміни психічних процесів; важливим аспектом є робота з родиною особи з інвалідністю, її оточенням [15].

На думку Т. Костенко, психологічна реабілітація – це комплекс послуг, спрямованих на надання психологічної допомоги людям з інвалідністю, що дасть їм змогу успішно виконувати різні соціальні ролі, дасть можливість бути включеними в різні сфери соціальних відносин та успішно соціалізуватися у соціумі [10].

Основні компоненти психологічної реабілітації:

- психологічна діагностика – оцінка актуального психологічного стану та індивідуально-психологічних особливостей особи, контроль над його психічним станом, визначення потреб та оптимальних методів психологічної реабілітації [17];

- психологічне консультування – спрямована взаємодія між психологом та клієнтом із метою активізації внутрішніх ресурсів та вирішення проблем, які виникають у особистості та стосуються міжособистісних стосунків, спілкування, вирішення конфліктних ситуацій, проблем особистісного зростання та ін. [16];

- психологічна підтримка – система профілактичних заходів, спрямованих на активізацію наявних психічних та особистісних ресурсів і створення додаткових ресурсів для забезпечення працездатності та конструктивного функціонування у соціумі [19];

- психологічна просвіта – систематична робота спрямована на донесення інформації про особливості психічних станів, міжособистісних стосунків, основ психогігієни, формування навичок самопомоги та взаємопідтримки тощо [17];

- психотерапія – використання методів психологічного впливу для розв'язання особистісних та міжособистісних проблем із застосуванням стандартизованих процедур в індивідуальній або груповій формі, спрямованих на відновлення порушеної діяльності організму;

- групова робота – проведення психологічних тренінгів, інтерв'ю, занять із психологічної просвіти та інформування для груп підтримки із застосуванням стандартизованих процедур, спрямованих на саморозкриття учасників таких груп, актуалізацію наявного досвіду і пошук шляхів розв'язання власних психологічних проблем [19].

У деяких випадках використовують психотерапію, такий вид терапії призначають за медичними показниками з урахуванням ступеня прояву і характеру психопатологічних та соматичних розладів. Показаннями до такого виду терапії є зняття або зменшення нервозності чи депресивного стану пацієнта, м'язового напруження, попередження контрактур, що має велике значення для збере-

ження функціональних можливостей опорно-рухового апарату [13].

Система соціально-психологічної реабілітації розглядається як мультифакторний процес. Мета такого виду реабілітації – не тільки максимально повернути здоров'я, а й соціальний статус особистості, правове положення, морально-психологічну рівновагу, впевненість у собі забезпечення соціалізації особистості [20].

До основних принципів соціально-психологічної реабілітації, на нашу думку, варто віднести:

- принцип індивідуалізації (визначення та модифікація реабілітаційних заходів відповідно до потреб та запитів особи з інвалідністю);

- принцип невідкладності (визначення динаміки та особливостей протікання психічних процесів, реагування та своєчасна допомога у разі виявлення психічних розладів);

- принцип єдності психосоціальних і психологічних методів впливу (єдність та взаємодоповненість принципів і методів реабілітації та лікування);

- принцип послідовності та ієрархічності реабілітаційних заходів (реабілітація має проходити за чітким планом та за необхідності корегуватися);

- принцип партнерства (співпраця між особою з інвалідністю та психологами та/або реабілітологами);

- принцип відповідності (реабілітаційні заходи повинні відповідати адаптаційним можливостям особистості та адаптуватися під них) [12].

Якщо розглядати соціально-психологічну реабілітацію з погляду підходу, такий вид реабілітації передбачає адаптацію особистості до соціального оточення, відновлення особи шляхом формування адекватного відношення суспільства до осіб з інвалідністю та їх до суспільства, включаючи соціально-психологічну корекцію відносин у сім'ях, трудових колективах, інших мікро- та макроколективах, у суспільстві у цілому. [4].

Ефективним видом соціально-психологічної реабілітації, що вміщує у собі всі вищепераховані компоненти, виступає інклюзивний туризм (фр. *Inclusif* – що включає в себе, лат. *Include* – включає) – процес розвитку туризму, який передбачає доступність туризму для всіх у плані пристосування інфраструктури туристичних центрів і об'єктів туристичного огляду до різних потреб усіх людей тощо. Розглядається він як потужний засіб активної реабілітації, який структурно включає у себе медичні, психологічні, педагогічні, фізичні, професійні, трудові, фізкультурно-спортивні та соціально-побутові заходи [11].

Такий вид туризму для осіб з інвалідністю дає змогу пізнати історію, культуру, життя

та звичаї інших країн, що, своєю чергою, збагачує людину, надає нових знань та допомагає у соціалізації.

Дослідники пропонують таку класифікацію заходів системи інклюзивного туризму:

- за ціллю – оздоровчий, пізнавальний, спортивний;
- за основним видом заняття – похід, подорож на транспорті;
- за способом пересування – пішохідний, водний, лижний, за допомогою тварин, залізничний, автобусний;
- за сезонністю – літній, зимній, міжсезонний;
- за складом туристів – молодіжний, студентський, сімейний;
- за ступенем навантажень – пасивний, активний [23].

Серед основних реабілітаційних функцій туризму варто відзначити: соціально відновлювальну, яка спрямована на відновлення сил, активне пізнання культури, звичаїв, традицій, нові знайомства, створення нових дружніх і ділових зв'язків; психологічну, яка полягає у забезпеченні потреби особистості в активному відпочинку, зміні соціального оточення та звичного способу життя, що, своєю чергою, сприяє фізичному оздоровленню і психологічному розслабленню; особистісно-орієнтовану, яка позитивно впливає на розвиток особистості, володіє відновлювальною функцією і несе в собі змістовний гуманітарний потенціал; компенсаторну, котра забезпечує спеціальні потреби людей з інвалідністю; оздоровчу, що має високий потенціал для підтримання здоров'я і життєдіяльності в активній формі [14].

Значна кількість учених досліджувала вплив інклюзивного туризму на соціалізацію та реабілітацію осіб з інвалідністю. Л. Науменко, В. Лепського, С. Макаренко, І. Борової, О. Семененко було розроблено опитувальник і виявлено зацікавленість осіб з інвалідністю та потребу в упровадженні такого виду туризму як компоненту індивідуальної програми реабілітації та комплексної послуги соціально-психологічної реабілітації [8]. Це підтверджує попередню гіпотезу дослідження О. Кравченко, Н. Коляди, С. Каштана [18]. Суть дослідження полягала у визначенні динаміки соціалізації особистості до та після впровадження інклюзивного маршруту. Вивчаючи результати дослідження, варто зазначити, що показники якісно зросли у середньому на 25–30%, що підтверджує ефективність упровадження системи інклюзивного туризму як виду соціально-психологічної реабілітації осіб з інвалідністю, який включає у себе пізнавальний процес та можливість для успішного проходження соціалізації в умовах освітнього середовища університету. Під час включення

у програму інклюзивного туризму тренінгової програми виявлено позитивний вплив на такі показники, як дезадаптивність, емоційний дискомфорт та загальна комунікація з одногрупниками.

О. Дишко у дослідженні «Особливості інклюзивного туризму як виду реабілітації студентів з інвалідністю» [7] зазначила: «Туризм – вид реабілітації, який може реально допомогти студентам з особливими потребами відновитися, покращити психологічне самопочуття, не зосереджуватися на своїх соматичних відчуттях, вийти з важкої стресової ситуації, відчути себе активним, потрібним людям та суспільству». Дані отримано за допомогою анкетування здобувачів вищої освіти ПВНЗ «Академія рекреаційних технологій і права», які мають інвалідність.

Вплив інклюзивного туризму на процес реабілітації також цікавить і зарубіжних науковців. Наприклад, П. Макаревич у своєму дослідженні [22] визначив позитивний вплив такого виду туризму на осіб з вадами опорно-рухового апарату та зазначив «що участь у туристичному поході сприяла зниженню тривожності, іпохондричній фіксації у осіб із порушеннями опорно-рухового апарату. Знизився рівень стомлюваності і виснаження, підвищилася здатність до тривалої фізичної та розумової напруги. У результаті участі в туристичному поході у студентів з інвалідністю відзначається зниження афективної лабільності, гармонізація настрою, більш позитивне сприйняття реальності. Також спостерігається зниження рівня нервово-психічної напруги, імпульсивних реакцій; міжособистісні контакти стали більш продуктивними. Відзначається підвищення морально-етичної орієнтації, зниження рівня агресивності, підозрілості, порушень у цілому».

Дослідження «Досвід доступного туризму: голос людей із вадами зору» [25], авторами якого є Є. Девіле та Е. Кастенхальц, дає змогу зрозуміти кількісну та якісну характеристику осіб із вадами зору, які користуються туристичними послугами. Дослідження проводилося за допомогою поглибленого інтерв'ювання осіб із вадами зору.

Результати дослідження свідчать про те, що більшість обмежень під час подорожей сприймається як можливість навчання, таким чином, це можливість адаптувати майбутні поїздки під свої потреби. Основними характеристиками туристів із вадами зору є попередній досвід подорожей, рішучість, цікавість, упевненість у собі, прийняття інвалідності, заохочення та підтримка з боку оточення. Важливим є отримання доступної інформації щодо наявності належних послуг та кваліфікованих працівників туристичної сфери.

Цікавим є вивчення впливу інклюзивного туризму та його переваг під час боротьби зі

стресом [24], які у своїх працях досліджували А. Мура, А. Перейра Результати дослідження переконливо довели що туризм є ефективним засобом, що сприяє соціальній інтеграції, поліпшенню здоров'я та добробуту людей з інвалідністю. Важливо відзначити, що такий вид реабілітації можна використовувати для кожної вікової групи – від дитинства до старості. На думку вчених, інклюзивний туризм може сприяти первинній профілактиці та уникненню стресу, тривоги, депресії, проблем зі здоров'ям, сприяння реабілітації. Усі ці переваги можна використовувати у двох напрямках: як вид реабілітації для осіб з інвалідністю та можливості для суспільства загалом.

Висновки з проведеного дослідження.

Отже, аналізуючи теоретичні та практичні дослідження, які стосуються використання інклюзивного туризму як виду соціально-психологічної реабілітації, варто відзначити позитивні практики, зокрема під час подолання посттравматичного стресу, тривоги та депресії. Під час подорожей формуються необхідні навички, серед яких – рішучість, цікавість, упевненість у собі, прийняття інвалідності. Також такий вид реабілітації можна використовувати як засіб проходження соціалізації в нових умовах й як компонент під час проведення комплексної програми реабілітації.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Безпалько О.В. Соціальна педагогіка. Київ : Логос, 2008. 344 с.
2. Бриндіков Ю.Л. Реабілітація як сфера професійної діяльності майбутніх фахівців соціальної сфери, *Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти*. 2017. Вип. 17. С. 106–110. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ozfm_2017_17_31 (дата звернення: 20.04.2020).
3. Все про соціальну роботу : навчальний енциклопедичний словник-довідник / за науковою ред. д.с.н., проф. В.М. Пічі ; вид. 2-е, випр., перероб. та доп. Львів : Новий світ – 2000, 2013. 616 с.
4. Гольдблат Ю.В. Медико-соціальна реабілітація в неврології. Санкт-Петербург : Політехніка, 2006. С. 65–67.
5. Державна типова програма реабілітації інвалідів. URL : <https://www.kmu.gov.ua/nras/58079892> (дата звернення: 20.04.2020).
6. ЗУ «Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні». URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2961-15> (дата звернення: 20.04.2020).
7. Інклюзивний туризм – новий вид реабілітації людей з інвалідністю. URL : <http://www.dsma.dp.ua/ua/novini/178-inklyuzivnij-turizm-novij-vid-reabilitatsijilyudej-z-invalidnistyu> (дата звернення: 17.04.2020).
8. Інклюзивний туризм як вид реабілітації: сучасні потреби інвалідів / Л.Ю. Науменко та ін. *Український вісник медико-соціальної експертизи*. 2015. № 2. С. 23–26. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/ujmse_2015_2_7 (дата звернення: 16.04.2020).
9. Капська А.Й. Соціальна робота : навчальний посібник. Київ : Центр навчальної літератури, 2005. 328 с.
10. Костенко Т.М., Перепеченко О.М. Психологічна реабілітація осіб з глибокими порушеннями зору. In: *Сучасний світ і незрячі* : матеріали VIII Міжнародної науково-практичної конференції, 19–21 вересня 2018 р. Луцьк, 2018. С. 43–45.
11. Кравченко О. Соціально-психологічна реабілітація студентської молоді як завдання закладу вищої освіти. *PSC Proceedings*. 2019. С. 38.
12. Лесков В.О. Соціально-психологічна реабілітація військовослужбовців із районів військових конфліктів : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.09 «Психологія діяльності в особливих умовах». Хмельницький, 2008. С. 3.
13. Лянной Ю.О. Визначення видів реабілітації у професійній підготовці майбутніх магістрів із фізичної реабілітації. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія «Педагогічні науки. Фізичне виховання та спорт»*. 2013. Вип. 112(2). С. 177–182. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/VchdpuPN_2013_112%282%29_42 (дата звернення: 20.04.2020).
14. Макаренко С.В. Інклюзивний реабілітаційно-соціальний туризм – новий вид реабілітації інвалідів в Україні. *Матеріали I Міжнародного симпозиуму інклюзивного туризму, 27–29 жовтня 2016 р.*
15. Маруніч В.В., Шевчук В.І., Яворовенко О.Б. Методичний посібник із питань реабілітації інвалідів. Київ, 2006. 212 с.
16. Основи психологічного консультування (лекційний курс) : навчально-методичний посібник / уклад. Б.А.Якимчук, І.П. Якимчук. Умань : ПП Жовтий О.О., 2013. 204 с.
17. Основи реабілітаційної психології: подолання наслідків кризи : навчальний посібник. Т. 2. Київ, 2018. 240 с. URL : <https://www.osce.org/uk/project-coordinator-in-ukraine/430829?download=true> (дата звернення: 23.04.2020).
18. Кравченко О., Коляда Н., Каштан С. Підготовка майбутніх соціальних працівників до надання соціальних послуг видами інклюзивного туризму. *Матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції «Теоретичні і прикладні напрями розвитку туризму та рекреації в регіонах України»*. Кропивницький : ЛА НАУ, 2019. 425 с.
19. Пропозиції щодо реабілітації осіб з порушеннями осіб з порушеннями здоров'я. URL : https://parlament.org.ua/wp-content/uploads/2017/09/Propoziciji_Politiki_reabilitacii_zdoroviya-1.pdf (дата звернення: 21.04.2020).
20. Психологічна допомога особам, які беруть участь в антитерористичній операції : матеріали міжвідом. наук.-практ. конф., м. Київ, 30 березня 2016 р. / ред. кол.: В.В. Черней, М.В. Костицький, О.І. Кудерміна та ін. Київ : НАВСУ, 2016. Ч. 2. 178 с.
21. Тюття Л.Т. Соціальна робота (теорія і практика) : навчальний посібник. Київ : ВМУРОЛ «Україна», 2004. 408 с.
22. Інклюзивний туризм в системі комплексної реабілітації інвалідів. URL : http://elib.bsu.by/bitstream/123456789/178423/1/Макаревич_Инклюзивный%20туризм.pdf (дата звернення: 10.03.2020).

23. Межова Л.А. Теория и практика организации инклюзивного туризма в России и зарубежом. *Современные проблемы науки и образования*, 2015. 849 с.

24. Andreia Filipa Antunes Moura, Elisabeth Kastenholz & Anabela Maria Sousa Pereira: Accessible tourism and its benefits for coping with stress, *Journal of*

Policy Research in Tourism, Leisure and Events. 2017. DOI : 10.1080/19407963.2017.1409750.

25. Eugenia Devile & Elisabeth Kastenholz Accessible tourism experiences: the voice of people with visual disabilities, *Journal of Policy Research in Tourism, Leisure and Events*. 2018. DOI : 10.1080/19407963.2018.1470183.